

MARGRETHE FLORYAN

Håndbog for haveelskere. Om Johan Ludvig Mansas populære havekatekismus

Talrige specialister har søgt svaret på, om kundskabens træ i Paradisets have var et figentræ, et granatæbletræ, et æbletræ eller noget helt fjerde. Det hebraiske ord tappuah fortæller ikke mere, end at træet bar spiselige frugter. Men en ting er botanik, noget andet hvordan dette træs uimodståelige frugter helt og aldeles ændrede menneskets lod.

Syndefaldet er et af vor civilisations store temaer. Selv hortonomer og gartnere har indimellem interesseret sig for, hvad kundskabens træ – foruden livets træ, som ifølge 1. Mosebog også voksede i Paradis – kom til at betyde for Adams og Evas arvtagere.

Johan Ludvig Mansa (1740-1820), af gartnerfamilie og selv både udøvende gartner og forfatter til to betydningsfulde havebøger, sagde det kort og præcist: "Det største moralske Mord, ved man, skeede i en Have."

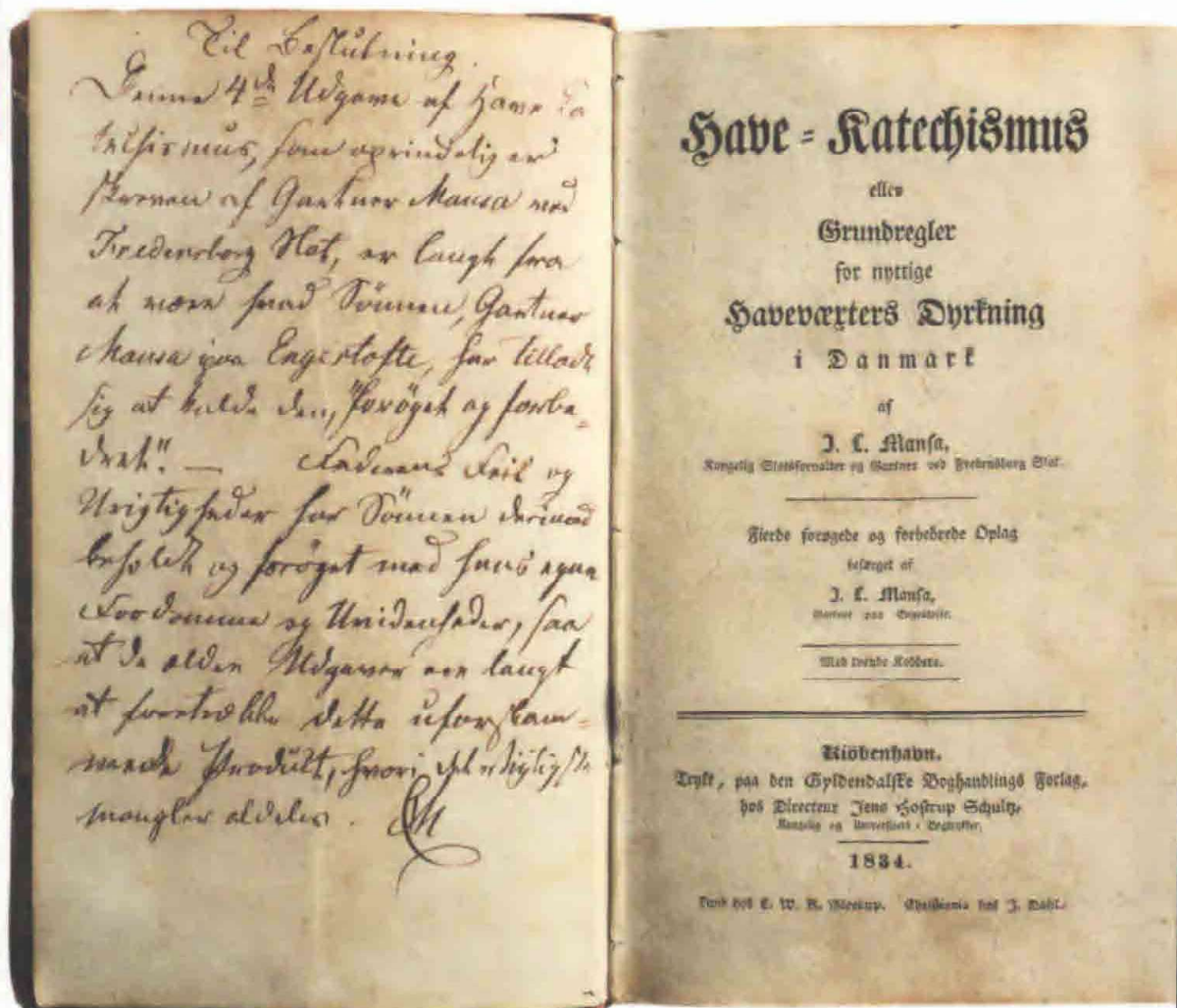
Mere end moralprædiken

Mansas dom optræder i hans Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark (1787).¹ Kaffe og kaffedrikning er emnet for kapitlet, hvor han udtrykker sig så højstemt. Altså et emne der ligger uden for, hvad bogens titel lover.

Baggrunden var den, at kaffe som nydelsesmiddel havde indtaget hele Europa i løbet af 1700-tallet. Ikke alle var begejstrede for denne udvikling, og bl.a. Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, Mansas opdragsgiver, stillede sig kritisk over for den omsiggribende kaffekultur. Til gengæld ønskede selskabet at opmuntre til have dyrk-

MARGRETHE FLORYAN · museumsinspektør · Thorvaldsens Museum
hortus@floryan.dk

Titelbladet til Johan Ludvig Mansas Have-Katekismus, eller Grundregler for nyttige Havevæxters Dyrkning i Danmark (1787), 4. udgave 1834 med håndskrevne noter. Tilhører artikelforfatteren.

ning, og som gartner var Mansa den, der formulerede sig om dette og samtidig lagde stemme til selskabets anti-kaffe-kampagne. Hensigten er, som han formulerer det med klar henvisning til Syndefaldsmyten, at undgå "det maaske næst største Drab af alle".

I klare vendinger forklarer Mansa kaffedrikningens negative indvirkning på legemet. "Intet Ukrud og ingen giftig Plante har skadet Mennesket og Folkemængden mere end denne. Da det vilde være enhver god Borgers og Husfaders Fordeel at indsee dette, saa har Selskabet her villet prøve at gjøre en Begyndelse med Oplysning om dette Onde." I dag kan vi tillade os at smile ad Mansas måde at argumentere på. Der lå da også andre og mere nøgterne ambitioner bag hans 140 sider store håndbog om nyttehavens planter.

Nyttige haveråd

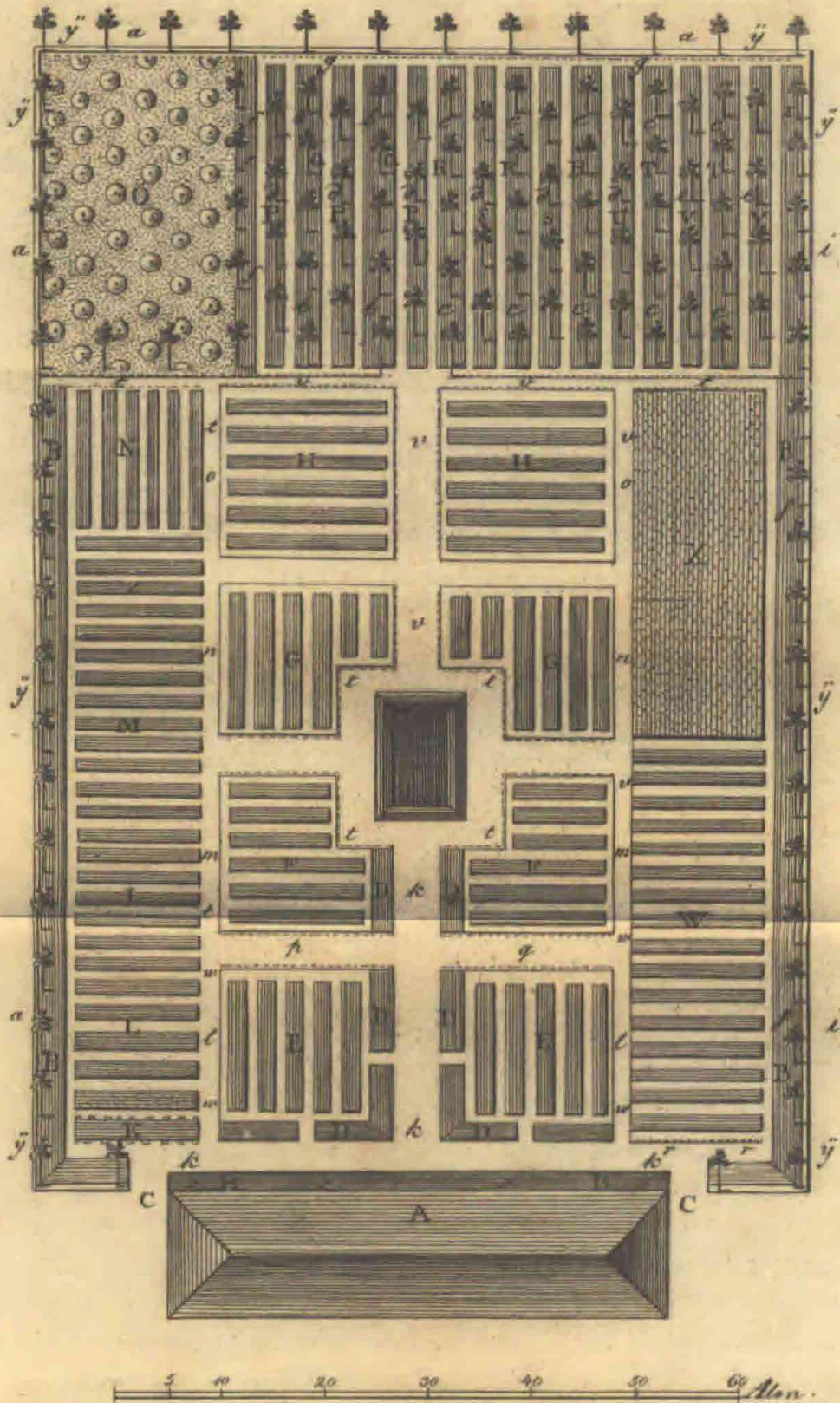
Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark indeholder detaljerede råd om, hvilke haveafgrøder landbefolkningen bør interessere sig for, samt let tilgængelige anvisninger på hvordan man bedst griber arbejdet an i praksis. Det afsluttende kapitel giver en oversigt, ordnet måned for måned, over arbejdet i frugt-, bær-, køkken- og humlehaven. Hertil kommer to grafiske plancher, den ene visende en haveplan, den anden hvordan okulation (eller som Mansa skriver, 'økulering') skal foretages.

Mansas Katekismus udkom som nævnt oven for første gang i 1787. Det var et bestillingsarbejde, med det i 1769 stiftede og snart ganske driftige Kongelige Danske Landhusholdningsselskab som bestiller. Mansas håndbog skulle modsvare en af Selskabets tidligere udgivelser, Agerdyrknings-Katekismus til Underretning for Landmanden i Dannemark (1780). Til forskel fra denne publikation måtte havehåndbogen imidlertid, som Selskabet skriver i forordet til 1787-udgaven, ikke kun tjene "Landmanden, men Kjøbstadsmanden tillige." For at sikre bogens lødighed gennemgik to fagfolk – "General-Inspecteuren over de Kongelige Haver" og "Universitetets Urtegaardsmand ved den botaniske Have" – Mansas manuskript.

Populær publikation

Landhusholdningsselskabet foretog årlige præmieuddelinger for anlæg af haver og for flid. Formidling af viden om "Havesager" belønnes ligeledes. Mansas Katekismus indbragte ham i 1787 den ene af Selskabets to guldmedaljer, og bogen skulle vise sig at blive endog særdeles populær. Den nåede at udkomme i ikke færre end fem udgaver: 1787, 1796, 1804, 1834 og 1843. Hver og en af disse udgaver var ajourført og revideret i forhold til de tidligere.

Johan Ludvig Mansa døde 1820, og følgelig blev 4. og 5. udgave redigeret af Johan Ludvig Mansa junior, der selv fik en ganske betydelig karriere som gartner. Han fastholdt håndbogens oprindelige målgruppe og citerede i 4. udgave Mansa senior, at håndbogen fortsat "ingenlunde [var] for Gartnere af Profession eller Saadanne, som have Raad til at holde Gartnere".² Mansas Katekismus var møntet på lægfolk, der stod for at anlægge en nyttehave eller søgte råd om pasning og pleje af en sådan type have.

Plan over urte-, bær og -frugthave fra Johan Ludvig Mansas
 Have-Katekismus, eller Grundregler for nyttige Havevæxters Dyrkning
 i Danmark (1787), 4.udgave 1834.

Bogen var skrevet som en stadig vekselvirkning mellem spørgsmål og svar. Pointen var, at den videbegærlige – som bogens læser kunne identificere sig med – angav et specifikt emne ved at stille sit spørgsmål. Specialisten – alias forfatteren – formidlede fakta, gerne i kombination med konkrete erfaringer. Både spørgsmål og svar er formuleret på en let tilgængelig måde, – ligesom generationer af børn og voksne har oplevet det med ligeså mange generationer af lærebøger i kristendom.

Katekismus-genren

Selve ordet katekismus kommer af græsk, catechismos, eller rettere catechein, 'at undervise'. Talrige ord er afledt af dette verbum, og traditionen vil, at disse afledte former overvejende er blevet anvendt i forbindelse med undervisning i religion, primært i kristendoms-lære. Luthers Lille Katekismus, publiceret i 1529, turde være den kendteste af alle. Den var beregnet på undervisning af børn og unge, eller som der står vedrørende De ti bud: "(...) således som en husfader letfatte-ligt skal lære sin husstand dem."

Katekismus-genren forblev ikke forbeholdt lære- og håndbøger inden for kristendom og kirke. I løbet af 1700-tallet vandt spørgsmål-svar-formen indpas på mange forskellige fagområder. Formen var som skabt til Oplysningstidens pædagogiske bestræbelser inden for alle menneskelivets forhold, herunder jord- og havebrug. Igen spillede en række tyske forbilleder en vigtig rolle, og bl.a. Philipp Ernst Lüders' *Der Garten-Bau, in Frage und Antwort entworfen* (Flensburg, 1783) og Johann Georg Vothmanns *Für feinere Gartenbesitzer. Garten-Katechismus für Landleute og Fortsetzung d. Garten-Katechismus u. Zwar f. Feinere Gartenbesitzer* (begge Leipzig, 1784).

Så tidligt som i 1781 udkom på dansk *Samtale imellem en Bonde og en Urtegaardsmand om en Hauges Indretning med Frugt-Træer og Jord-Frugter* forfattet udi Spørgsmaal og Giensvar af Paa-Rørende. Dialogen i denne anonyme håndbog var som taget ud af en konkret situation: Bonden der søger råd hos en gartner, fordi han har ønske om at anlægge en æblehave. Men Johan Ludvig Mansa synes at have været den første til på dansk at anvende begrebet katekismus inden for havebrug. Begrebet fastholdtes i alle fem udgaver frem til 1843, men selve formen – dialogen baseret på spørgsmål-svar – anvendtes kun i 1787-udgaven.

Portræt af slotsgartner Johan Ludvig Mansa (1740-1820).

Et noget senere eksempel på fortsat brug af katekisme-begrebet inden for havebrugslitteraturen er en af den særdeles indflydelsesrige slotsgartner J.A. Bentziens publikationer. Hans *Haugedyrknings-Catechismus*, nærmere bestemt for den danske Landalmue udkom i 1853. Herefter synes katekisme-genren inden for havebrugslitteraturen at have været på retur.

Oplysning på dansk

Både Mansas *Katekismus* og hans øvrige publikationer indgik i den usædvanligt righoldige bølge af havebrugslitteratur, som i adskillige europæiske lande så dagens lys i 1700-tallets anden halvdel – især fra

1760erne at regne. Inden for det nordeuropæiske sprogområde kunne intet forfatterskab i omfang og betydning måle sig med C.C.L. Hirschfelds. Men modsat Mansa nærede Hirschfeld ikke nogen væsentlig interesse for emner inden for køkken- og urtehave. Han var desto mere optaget af træer. Planteskolen Düsternbrook ved Kiel var hans værk. Hirschfeld (1742-92), der var uddannet som teolog og virkede som æstetikprofessor, var ydermere særligt optaget af haven som kunstart – mere end som nyttehave. Landskabshaven, dens disposition, enkelt-elementer samt hele historisk-filosofisk-moralske betydningsverden stod særlig centralt i Hirschfelds store forfatterskab.³

Indhold og betydning af Mansas Katekismus lader sig bedst sammenligne med svenskeren Peder Lundbergs forfatterskab. Hans håndbog *Den rette Have-Dyrkning eller kort Underretning om hvorledes Kiøkken-Frugt-Urte og Lyst-Haver tilligemed Orangerier og Humle-Haver bor anlægges, plejes og vedligeholdes, og hvad Arbejde derudi hver Maaned bor foretages* udkom 1762 i en dansk udgave og igen i 1775, denne gang med et supplement om såning af fyrretræer. Bogen var, som det fremgår af dens forord, tænkt at udgøre en modvægt til tidens udenlandske havebrugspublikationer. Den danske udgave var en bearbejdning af den svenske. Det var typisk nok en præst, der påtog sig dette arbejde; hans navn var Henrich Friedrich Pram.

Ikke alene var flere af landets præstegårdshaver mønsterhaver, men præsterne var generelt, ligesom degne, lærere og andre belæste folk, i besiddelse af en væsentlig mængde viden om havebrug, både i teori og praksis. Parallelt med uddannede gartnere påtog præsterne sig gerne, især uden for købstæderne, store og vigtige formidlingsopgaver inden for havebrug.

Mansas mange emner

For en læser af i dag har *Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark* udelukkende historisk interesse. Her er ingen praktiske råd at hente, som ikke er ajourført og formuleret mere klart i talrige senere udgivne havebøger og havekalendere – eller i helt andre medier. Men Mansas håndbog giver et interessant indblik i, hvilke afgrøder var gængse og anbefalelsesværdige i årtierne omkring år 1800, og der gøres detaljeret rede for talrige emner, der har med forberedelsen af jorden, anlæg af mistbænke, klargøring af frø og stiklinger, teknikker til podning og meget andet at gøre,

Med henblik på køkkenhaven opregner Mansa bl.a. følgende til at "besaae og beplante Quartererne med": Salat, karse, merian, kruse-mynte, basilikum, salvie, porre, skalotteløg, hvidløg, spinat, rødbede, pastinak, ræddike, endivie, gulerod, persillerod, rødløg, skorzonerrød, asparges, artiskok, jordbær, fennikel, agurk, ærter, bønner, peberrod, kartofler, kommen og kørvel. Som kantplanter foreslår han: "Syrer, Puurløg, Lavendeler, Salvie, Isop, Hiertensfryd, Ruder, Timian, Snitkaal, Ribs, Stikkelsbær, Solbær og Røser".⁴ Og han beskriver ned til mindste detalje, hvorledes havens afgrøder bør passes og plejes.

Herpå følger et ganske kort kapitel om havens nødder og bærfrugter, herunder hyld, og herefter tre kapitler om det emne, hvor Mansa virkelig havde rang af kender: Frugttræer, såning og podning, udplantning og beskæring, samt sygdomsbekæmpelse. Gennemgangen handler om meget mere end frugter fra kundskabens træ. Læseren får også råd og vejledning vedrørende dyrkning af pære, kvæde, kirsebær, fersken, abrikos, mandel, morbær, vin, m.v.

Særlig interessant – med vore dages øjne og med den voksende interesse for historiske æblesorter in mente – er bl.a. den fortegnelse, Mansa giver over de "fornemste og bedste Slags Frugttræer". Dyrkning af humle – for dens "Nytte for Landmanden" – var også blandt Mansas mærkesager, eller rettere et vigtigt anliggende for hans opdragsgiver, Landhusholdningsselskabet.

Ord som lyst, pryd og forskønnelse optræder sjældent hos Mansa. Og dog vier han ni ud af håndbogens samlede knap 150 sider til "en lille Haves Forskiønnelse" og opstiller fem plantegrupper – som et summarisk katalog, læseren kan tage afsæt i. De fem grupper er blomstrende buske, stauder, løgplanter, etårige vækster, samt blomster til udplantning. Mansa giver hverken forslag til, hvordan en sådan prydhave kan disponeres, eller hvor den bør ligge i forhold til huset og de forskellige nyttehaver.

Mange flere æblehaver

Inden for få år efter udgivelsen af Mansas Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark (1787) dukkede adskillige andre håndbøger op på det danske bogmarked. I 1790 gjaldt det C.C.L. Hirschfelds Haandbog om Frugttræers Opelskning, oversat af landmåler Svendsen. Denne bog var både en æstetikers hyldest til frugttræer og en praktikers hjælp til at få yderligere gang i frugtavlens. Men i modsætning til Mansa nærrede Hirschfeld ikke nogen

videre interesse for emner inden for køkken- og urtehave. Når hans studiefelt ikke var landskabshaven, dens udbredelse, karakteristika og motiver, var han desto mere optaget af træer. Baumschule Düsternbrook ved Kiel var hans værk. Her iværksatte han en række af de samme initiativer, som også kendetegnede Mansas virke ved de nordsjællandske slotshaver, såsom undervisning i forst- og frugtavlrelaterede emner og uddeling af træer til lokalbefolkningen.

Men flere samtidige kilder vurderer udviklingen med en vis skepsis. I sin *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* (1803-10) konkluderer professor i landøkonomi, P.O. Begtrup: "Bonden elske mere at plante og opelske Elm, Ask og Piil, end Frugttræer, da han kjender mere Nytten af de første, end de sidste, som han snarere anseer for en Overflødigheds Artikel."⁵ Udviklingen vendte i løbet af 1800-tallets første årtier, bl.a. som følge af at Landhusholdningsselskabet fra 1805 iværksatte en egentlig konsulentvirksomhed. I 1830 stiftedes Det Kongelige Danske Have Selskab og fire år senere Selskabet til Havedyrkningens Fremme. Herefter gik udviklingen anderledes hurtigt – frem imod den periode, hvor "Æblegaard og Humlehave" – som der står i H.C. Andersens 'Danmark, mit Fædreland' – for alvor vandt terræn.

Noter

1. Om Mansas forfatterskab set i sammenhæng med C.C.L. Hirschfelds og den russiske hortonom A.T. Bolotovs havebrugslitterære værker, se Margrethe Floryan, 'Hortikulturelle Lehrstücke', publiceres i *Gartenkunst*, primo 2013.
2. Johan Ludvig Mansa, *Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark*, 1834 (4. udgave), s.IV.
3. Cf. Margrethe Floryan, 'Hortus moralis: C.C.L. Hirschfeld and other eighteenth-century actors in the Danish-German Borderland', i: *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes*, 2009, vol.29, no.4.
4. Johan Ludvig Mansa, op.cit., s.6.
5. G.O. Begtrup, *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* (1803-10). Her citeret fra Karen Syberg, *Æblets fortælling*, København 2007, s. 164. Udviklingen ville ifølge professoren først vende, hvis der skete en holdningsændring blandt landbokvinderne: "Saalænge Bondens Kone ikke antager sig Haven med samme Interesse, som Bonden sin Agerjord, og føler hvor vigtigt det er i hendes Husholdning at have det fornødne Grønt af Haven, kan man ei vente at Havevæsenet på Landet, vil have nogen kjendelig Fremgang."